

ISSN: 1301-2045

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of Turkish World Studies

VI / 2

Kış / Winter - 2006

Bornova - İZMİR

ISSN: 1301-2045

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

Cilt/Volume: VI

Sayı/Issue: 2

Kış / Winter - 2006

Bornova - İZMİR

**Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun
09.02.2007 tarih ve 1/1 no'lu
kararı ile basılmıştır.**

Baskı : Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova- İZMİR
Telefon: 0.232.3881022
E-posta: bsmmd@rektorluk.ege.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER

- Erdoğan BOZ, **Kutadgu Bilig’de “Kü” / “Kü” in “Kutadgu-Bilig”** 289
- Musa ÇİFÇİ, **Argonun Niteliği ve Argoya Bakış Açımız / The Quality of Slang and Our Approach toward Slang** 297
- Muvaffak DURANLI, **Saha Türklerinde Efsane Kavramı ve Sınıflandırma Çalışmaları / The Concept Of “Legend” In Saha Turks And All The Classification Works** 303
- Dilek ERENOĞLU, **Dilde Örnekseyerek Türetme ve Türkçedeki Örnekleri / Analogic Creation In Languaga And Patterrns In Turkish** 311
- İlhan GENÇ, **Mahlâsnâme ve Kaside İlişkisi Üzerine Bir Mukayese / A Comparison about the Relation of Mahlasname and Qaside** 317
- Meriç GÜVEN, **“Yılkı Atı” Romanında Atlarla İlgili Sıfatlar (Nitelik Anlamlı Ve Niteleme Görevli Sıfatlar) / The Qualitative Adjectives Of The Horse Names In The Novel: “Yılkı Atı” (Quality Meaning And Descriptive Function Adjectives)** 333
- ✓ Alimcan İNAYET, **Kaşgarlı Mahmut Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine / On The Stories About Kashgarli Mahmut** 347
- Hüseyin Kahraman MUTLU, **Türkiye Türkçesi Ses Bilgisi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi / A Bibliographic Study about Phonetics in Turkey Turkish** 373
- Caner KERİMOĞLU, **Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesi Arasındaki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine / On The Syntactic Differences Between Turkey Turkish And Tatar Turkish** 383
- Adem ÖGER, **Mani Tarzındaki Uygur Halk Koşakları Üzerine Bir Değerlendirme / A study About Uyghur Folk Koşaks in Mani Type** 401
- Seçil ÖRAZ, **The Struggle and the Response in Stalin’s Deportation Policy: The Case of Crimean Tatars / Stalin Dönemi Sürgün Politikası Sonrası Bir Mücadele ve Tepki Örneği: Kırım Tatarları** 411
- Erhan SOLMAZ, **Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi / A Bibliographic Study about Morphology of Turkey Turkish** 423
- Halil İbrahim ŞAHİN, **Bahşılık Geleneğinde Hediyeleşmelerin Fonksiyonları ve Sembolik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme / An Evaluation on the Functions and Symbolic Meanings of Gifts in “Bahşılık” Tradition** 437
- Abdullah Temizkan, **Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi / Russia and Ottoman Empire’s Power Struggle in Trans-Caucasia** 447

Muzaffer TEPEKAYA, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler / Migrative Movements from Crimea and Caucasia and the Migrations to Saruhan (Manisa) Sanjak in the Second Half of the 19th Century** 463

Dilek Ç. YEŞİLTUNA, **Kültürel Alanda Küresel – Yerel İlişkisi / The Global - Local Relation in Cultural Sphere** 481

ÇEVİRİLER – AKTARMALAR

N. İ. AŞMARİN, (Çeviren: Bülent BAYRAM), **Çuvaş Halk Kültürü Derslerine Giriş** 495

Salican CİGİTOV, (Aktaran: Ulanbek ALİMOV), **Yazı Dilinin Ortaya Çıkması ve İlk Edebî Örnekler** 521

Ablimit ÖMER-Zumret ĞAPPAR, (Aktaran: Adem ÖGER), **Uygur Efsanelerindeki Felsefi Düşünceler Üzerine** 525

Denis SINOR, (Çeviren: Mustafa Levent YENER), **Altay Dillerindeki “Kuzey” Kavramı İçin Kullanılan Terimler Üzerine Düşünceler** 531

Mübariz SÜLEYMANLI, (Aktaran: Ali EROL), **Turan'ın Son Beşiyi (Hüseyinzade Ali Bey'in Kızı Feyzaver Hanım İle Görüşme ve Teesürler)** 537

DEĞERLENDİRMELER

Yusuf ÖZÇOBAN, Bernard COMRIÉ, **Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi, (Çeviren: İsmail Ulutaş), Ankara 2005, Hece Yayınları** 541

Serkan ACAR, İlya V. ZAITSEV, **Astrahanskoe Hantsvo, Vostoçnaya Literatura, Moskva, 2004, 304 s.** 545

YAYIN İLKELERİ 547

UYGUR EFSANELERİNDEKİ FELSEFİ DÜŞÜNCELER ÜZERİNE*

Ablimit ÖMER-Zumret ĞAPPAR

Efsaneler, atalarımızın tabiat olayları ve toplumsal olaylar hakkındaki sade görüşlerinin mitik düşünce şeklinde yansımasıdır. Bunlar, birçok felsefî düşünceyle yoğrulmuştur. Aynen Marks'ın, "Yunan efsaneleri büyük bir hazinedir. Onlar, eski düşünce tarihinin toprağıdır"¹ benzetmesinde olduğu gibi, Uygur efsaneleri de, en eski Uygur kabilelerinin düşünüş tarzını yansıtmakta ve arkaik kültür içindeki düşünce tarzının kaynağını oluşturmaktadır.

1. Varoluş Düşüncesi Üzerine

Bazı efsanelerde insan ile Tanrı; tabiat ile Tanrı ilişkisinden hareketle, Tanrı'nın bütün kâinat ve insanları yarattığı dile getirilerek, yaratılışın maddi terkibi ifade edilmektedir. Şöyle ki, tabiatın dışında, ruhî bir gücün olduğu, böyle bir gücün de âlem ve onun yaratılışı, tabiat hadiseleri gibi olayları yöneten, yaratıcı özelliğı olan bir güç oluşu dile getirilmektedir. Tabiatdaki bütün değişimlerin, işte bu güç, yani varlığı kesin olan Tanrı tarafından belirlendiğini ifade eden fikirler ileri sürülmektedir.

Bu tarz fikirlerde, basit neden-sonuç ilişkisini görmek mümkündür. "Ayal Tanrı'nın (Kadın Tanrı) dünyayı yaratması" efsanesinde, "En eski zamanlarda, âlem düzensiz, toz-duman içindeymiş; güneş, ay, yıldız, yeryüzü ve insanlar da yokmuş... Bir gün, Ayal Tanrı uyanıp ağır bir nefes alarak âlemdeki hava, toz ve dumanların tamamını içine çekmiş. Bir süre sonra, öyle bir hapsirmiş ki, ağzından yuvarlak nesnelere çıkarıp, onu uçurarak gökyüzüne yerleştirmiş... Bu güneş imiş; aynı şekilde ay ve yıldızları yaratmış. Aynı yöntemle insanları, böcekleri, dağları-ormanları, dereleri-çayları, kuşları ve hayvanları da yaratmış."² denilmektedir. Bunun dışında, "Adem ve ruh efsanesi", "Ayal Tanrı'nın insanı yaratması efsanesi" ve başka efsanelerde, benzer şekilde ilk yaratılış dile getirilmektedir. İnsan ve tabiatdaki diğer cisimlerin Tanrı tarafından yaratılışı dikkate alınsa da, varlıkların "varoluşu (yaratılışı)" hava, su, toprak gibi maddi terkipler ile anlatılmıştır. "Oğuznâme" eposunda Oğuzhan'ın oğullarının gök cisimlerinden ay, yıldız; yer cisimlerinden gök (yeşil yer anlamında), deniz ve dağ isimlerini alması, gök cisimlerinin hava, ateş; yer cisimlerinin ise toprak ve sudan oluşması anlamına gelir ki, bu da dünyanın maddi varoluşunu ifade etmektedir.

Âlemin varoluşunu, maddî terkiplerde aramak, atalarımızın "dört unsur" anlayışının ifadesidir. Efsanelerde, âlem birçok nesnenin karışımından meydana gelmiştir, şeklindeki görüşler, yine tabiatın yaratılışı hakkındaki en eski fikirlerdir. Bu durum, insanların varoluş ve onun sebeplerini anlama konusunda, dünyanın kaynağı ve kanunları hakkındaki ilk fikirler olarak kabul edilir. Bu anlamda Dualizm, maddeyi başlangıç kaynağı olarak gören çok çeşitli bakış açıları olarak anlaşılır.

2. Dünyanın Genel Prensipleri Hakkındaki Bazı Görüşler

Efsanelere akseden tabiat, toplum ve insan arasındaki bazı ilişkileri, özetle aşağıdaki gruplara ayırmak mümkündür:

* Ablimit Ömer ve Zumret Ğappar'ın kaleme aldığı bu makale, Şincan Pedagoji Üniversitesi İlmî Dergisi'nin 4. sayısında yayımlanmıştır. (2002, s. 51-56)

¹ *Yavrupa Pelsepe Omumiy Tarixi (Avrupa Felsefesinin Genel Tarihi)*, Çince, Nenkey Üniversitesi Neşriyatı, 1985, Cilt I, s. 16.

² *Cañ Bipo-Roñ Guyav, Cungo Kedimki Şimal Milletleri Medeniyet Tarixi (Çin Eski Kuzey Milletlerinin Kültür Tarihi)*, Çince, Xéyluñcyañ Xelq Neşriyatı, 1995, s. 414-415.

Karşıtlığın Birliğı Görüşü

“Ayal Tanrı'nın dünyayı yaratması” efsanesinde, “Ayal Tanrı insanları yarattığında onlar hareket edemezmiş. Ayal Tanrı bunu düşünerek, böcekleri yaratmış ve ikisinin mücadelesi sonunda, insan hareket etme özelliğı kazanmıştır. Ayal Tanrı'nın yardımıyla böcekler insanlara yenilip, cin ve şeytanlara dönüştürülmüştür.” şeklinde ifadeler vardır. Bunlardan anlaşılıyor ki, insanlar aslında hareket etme gücüne sahip değılmiş, böcekler ile mücadele, iki tarafı karşı karşıya getirmiş ve insanlar hareket etmeye başlamış. Daha sonra böcekleri kendilerinin düşmanı olarak görmüşler ve onları cin ve şeytana dönüştürmüşler. Bu tarzdaki sade bakış açısı, insanların ilerlemesinin, karşıtlık içinde, iki tarafın birliğı ile gerçekleştiğini göstermektedir.

“Kyumars Efsanesi'nde”³ şöyle anlatılır: “Kyumars Tanrının alnından çıkan terden doğmuş. Tanrı'nın alnındaki terin sebebi ise, Kötülük Tanrısı Ahraman'ın yaptığı kötülüklermiş. Sonunda, Kyumars Ahraman'a karşı savaşmış; fakat kötü Ahraman onu yiyivermiş. Kyumars'nın vücudundan yere iki tohum düşmüş, insanlar işte bu tohumdan yetişen bitkiden meydana gelmiş.” Bu efsanede, karşıt özellikteki taraflar, iyilik-kötülük kategorisini açıkça ifade etmektedir. İnsanların varoluşu kötüler ile yapılan savaş sonunda olmuştur, gerçi insanların yaratılışı, Tanrılar tarafından olsa da maddi terkiplerden ortaya çıktığı da kabul edilmektedir.

İnsanın yaratılışı ve ilerlemesi bilinen dış güçler vasıtasıyla olmuştur. Bu güçler, insanlara yardımcı olarak görülmektedir ve iyilik fikrini ortaya çıkarmaktadır. İnsanların hayatına korku salan kötü güçler olarak da, böcekler, cin ve albastılar gösterilmektedir. Bunlar kötüler sınıfını oluşturmaktadır. Bunun dışında birçok efsane ve rivayetlerde, bu gibi durumlar karşılaştırılmaktadır.

İyilik ve kötülükten ibaret iki karşıt taraf, karşıtlığın kendi içinde birliğini oluşturmaktadır. Bunların topluma ve tabiat dünyasına etkisi, efsanelere aks etmiştir. Bu durum, Marksizmin ilerleme görüşüdür ve “Karşıt taraflar arasındaki mücadele; zıtlık, varolan nesnelere hareketlendirme gücü” olarak tanımlanan ilkel sade fikirlerin sonucu olarak görülmektedir. İnsanların bütün ilerleme çabası, bu düşünce üzerinde temellenmektedir.

Efsanelerde, tabiatın doğal kanunlarına da dikkat çekilmiştir. Tabiat kanunları, tabiat olaylarının ortaya çıkışı, efsanevî düşünce ile aydınlatılmıştır. “Esmâ Peri”, “Ayal Tanrı'nın dünyayı yaratması” gibi efsanelerde, birçok tabiat olayının belli hareketlere bağılı olarak gerçekleştiğı belirtilmiştir. Bu efsanelerde güneşin doğması, dünyanın dönmesi, Tanrı'nın gözünü açmasına; gece, karanlık, Tanrı'nın gözünü kapamasına; gök gürültüsü, Tanrı'nın horuldamasına; yağmur onun ağlamasına; kar onun gülmesine; rüzgâr onun nefes almasına, boran, onun ağzını açmasına bağlanmaktadır.⁴ Bunun dışında “Karga niçin karadır?”, “Yılan niçin altın rengindedir?” gibi konuları işleyen efsanelerde de, varlıkların önemli özelliklerinin, bilinen “tesadüfî olay”lara bağılı olarak ortaya çıktığı belirtilir. Bunlar aynı zamanda, belli olaylara bağılı olarak anlatılan gelenekler şeklinde ayrı bir grupta değerlendirilir.

Gerçi bu izahlar, ilmî bir temele dayanmaz; ancak onların böyle düşünmeleri, atalarımızın dünyayı, tabiat olaylarını, tabiatın kanunlarını ve bunların özelliklerini açıklamaya çalışmaları, ilk mitik düşünceler olması bakımından önemlidir.

Kâinatın yaratılışı hakkındaki efsanelerde şunlar anlatılmaktadır: “Ayal Tanrı uyanıp, derin bir nefes alarak âlemdeki hava, toz-dumanların hepsini içine çekmiş, bir süre sonra öyle bir hapsirmiş ki, ağzından yuvarlak ve parlak bir cisim çıkarmış. Bunlar altın renginde ve ışıklı cisimlermiş. Onları uçurup göğün doğusuna yerleştirmiş. Bu şekilde ay ve yıldızları yaratarak, gökyüzüne yerleştirmiş. Ayal Tanrı,

³ Abdükérım Rahman. *Yipek Yurtdiki Epsane-Rivayetler (İpek Yurdundaki Efsane-Rivayetler)*, Uygurca, Şincan Xelq Neşriyatı, 1999, s. 35.

⁴ Abdükérım Rahman, *age.*, s. 103; Cañ Bipo-Roñ Guyav, *age.*, s. 414.

bir daha hapsirmiş, yeri yaratmış. Yerin aşağı düşeceği sırada, bir ilahî öküz göndererek, yeryüzünü ona tutturmuş. Bir de ilahî kaplumbağa göndererek, onun öküzün ayaklarından tutmasını sağlamış. Kaplumbağa su içinde yüzermiş. Kaplumbağanın veya öküzün kımıldaması ya da sallanması, yeryüzünün de sallanmasına neden olmuştur.”⁵

Yeryüzünün sallanması, geçmişteki insanların en çok düşündükleri tabiat olayı olmalıdır. Afetin olması ve sallanmanın gizemi, onların sadece düşünmesiyle kalmıyor; onlara göre en iyi, en güçlü olan öküz, onların düşüncesinde -kendileri için özel yeri olan nesnelere, varoluş dünyası ile ilişkilendirilmiş- özelliği gereği, yeryüzünü tutan ve sallayan canlıya dönüşmüş. Efsanede yer alan “Kaplumbağa su üzerinde durarak, öküzü taşır.” şeklindeki ifadeden, biz “Yer, su ile kaplıdır ve su dalgalanmaktadır.” sonucunu çıkarırız. Bunların, tabiatı tanımaya yönelik ilk düşünceler olduğu kanaatindeyiz.

Neticede, atalarımız tabiat dünyası ve tabiat olaylarına sadece tapma veya boyun eğmeyle kalmamışlar, onların sırrını çözmeye, sebebini açıklamaya, onu hissetmeye ve sahiplenmeye çalışmışlardır. Bu mitik düşünceler, onların kâinat görüşü haline dönüşmüştür. Farklı olaylara açıklık getiren efsaneler aracılığıyla, tabiatın sırlarını öğrenmeye, gönüllerini rahatlatmaya çalışmışlar ve toplumsal ilerleme için ruhî inanca sahip olmuşlardır.

3. Dünyaya Bakışı

Arkaik kültür insanı için, mükemmel dünya görüşünün şekillenmesi oldukça zordur. Onların düşünce sistemine göre, kendi halinde olan boşluğun (mekânın), zamanın ve onların ilişkilerinin de üzerinde, ilk bilgiye ulaşma kesin bir olaydı. Çünkü her canlı, kendi iç dinamikleriyle uyumlu bir şekilde, ihtiyaçları için, aklını kullanarak çıkış yolu bulmuş, böylece yaşadığı çevre ve dünya ile ilişkisini şekillendirmiştir. Her canlı, kendi ihtiyacını temin etme çabası sonucunda, içinde bulunduğu dünyayı düşünmeye başlamış, böyle bir isteğin farklı olmasından dolayı, tabiata uyum sağlama şekilleri de farklı olmuştur.

İnsan ile tabiat arasındaki ilişki de bir terkiptir. Usul yönünden, tabaka yönünden, eğilim ve nesneyi anlama yönünden, tabiat hakkında farklı düşünceler ortaya çıkmıştır. Bu tarzdaki ilk düşünceler, zamanla gelişerek ve zenginleşerek, animizm ve ilk dini düşünceler ile birleşmiş ve atalarımızın en eski tabiat anlayışı, insan ve diğer varlıkların yaratılışı gibi düşünceleri de içine alan efsane ve rivayetler ortaya çıkmıştır. Efsane, rivayet, destan ve bazı eski yazmaları ilk aşamada karşılaştırmak suretiyle, bütün bunların atalarımızın tabiat anlayışının yansıması olduğunu gördük. “Oğuzname”de şunlar anlatılmaktadır: “Günlerin birinde Oğuzhan Tanrı’ya sığındığında, her taraf karanlık olur ve gökyüzünden gök bir ışık iner. O, güneşten ve aydan daha parlaktır... Oğuzhan, o nur içindeki kızla evlenerek muradına erer ve oğulları olur. İlk oğluna Gün, ikincisine Ay, en küçüğüne de Yıldız adını verir... Günlerin birinde o ava çıkar, önüne gelen gölün ortasında bir ağaç görür. Bu ağacın kovuğunda bir kız oturur ve onu beğenerek alır... Ondan çocukları olur. İlk oğluna Gök, ikincisine Dağ, en küçüğüne de Deniz adını verir.”⁶

Oğuz’un oğullarına, gök ve yer cisimlerinin isimlerinin verilmesi tesadüfi değildir. Bu durumu, atalarımızın tabiatla ilgili düşüncelerinin bir yansımasıdır. Sonuca geçmeden önce, başka örnekler bakmak yerinde olacaktır. Kültürün yazıtının doğu kısmında şunlar yazmaktadır: “Üstümüzde mavi gökyüzü ve altımızda kahverengi toprak yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.”⁷ Bu ifadede tabiat ve insanın yaratılışı hakkında açık bilgiler yer almaktadır. “Divanü Lügat-it- Türk”te şu

⁵ “Cañ Bipo-Roñ Guyav, age., s. 414-415.

⁶ Oğuzname, Milletler Neşriyatı, 1980, s. 43-45.

⁷ Abduqeyyum Xoca-Tursun Ayup-İsrabil Yüsüp, Qedimki Uygur Yazma Yadikarlıqliridin Tallanma (Eski Uygur Yazmalarından Seçmeler), Şıncañ Xelq Neşriyatı, Urumçi 1983, s. 80.

bilgiler verilmektedir: “Tanrı göğü yarattı, onu yüzüğün kaşı olan taş gibi yıldızlarla süsledi.”⁸ Bu efsaneye bakıldığında, Tanrı göğü yaratmış, gök cisimlerini yaratmış, onlar sürekli hareket etmektedir. Bu efsane, 11. yüzyıl göz önüne alınacak olursa, atalarımızın tabiatın yaratılışı ve Tanrı ile ilgili düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır.

“Ayal Tanrı'nın âlemi yaratması” efsanesine göre, Ayal Tanrı önce gök cisimlerinden güneşi, sonra ay ve yıldızı, daha sonra yeri ve son olarak da insanı yaratmıştır. En sonunda da böcekleri, dağ-nehir ve gölleri yaratmıştır.

Yukarıdaki efsanelerden, tabiat anlayışı ile ilgili olarak aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz. Bütün kâinat, yer ve insanın yaratıcısı Gök Tanrı'dır. Gök Tanrı, öncelikle gök cisimleri olan güneş, ay ve yıldızları bir düzen içinde yaratmıştır. Bu gök dünyası, daha sonra Gök Tanrı'nın sembolü olarak kalmıştır.

Gök Tanrı, ikinci olarak yeri; dağları-nehirleri ve gölleri-denizleri yaratmış. Bunlar da Yer ve Su Tanrısı'nın sembolü olarak kalmıştır.⁹ Gök cisimleri ile yer cisimleri yaratıldıktan sonra, insanlar yaratılmış (Kültigin yazıtı ve Ayal Tanrı'nın âlemi yaratması). Kâinat cisimleri durmaksızın dönmektedir, gece-gündüz de bunun sonucunda oluşmaktadır.

Atalarımız oldukça sistemli bir tabiat anlayışına sahiptir. Gök birinci katı, yer ise ikinci katı oluşturmaktadır. Bunların arasında insanlar hayat bulmuştur. Bunun sonucu olarak “Gökten indik, yerden bittik.”, “Gök atam, yer anam.” gibi düşünceler ortaya çıkmıştır. Atalarımız, kâinatın, yerin ve insanoğlunun belli bir düzen ve bilinen bir sistem içinde var edildiğini düşünmektedir. Âlemi iki kat olarak düşünmektedir ve âlemde güneşin en yüksek noktada, denizin de en alçakta durduğunu, ışık ile su arasında da varlığın hayat bulduğunu belirtmektedir. Âlemin oluşumunda ateş, hava, toprak ve sudan ibaret dört nesnenin yer tuttuğu açıkça ifade edilmiştir. Atalarımız bütün yerin su ile kaplı olduğunu düşünmüştür.¹⁰

Atalarımızın tabiat anlayışı, oldukça sadedir. Ancak bunların, tabiatın düzenini ve kanunlarını sahiplenme yolundaki çabaların sonunda ortaya çıkan ilk düşünceler olduğu unutulmamalıdır. Buradan da anlaşılacağı üzere, kâinatın belli bir düzen ve işleyiş sistemi vardır ki, bu, “Şaman dini”ndeki tabiat anlayışından tamamen farklıdır. Bu iki noktayı karşılaştırmak makalemizin amaçlarından biridir. Burada, Gök Tanrı inancı ile “Şamanlık” inancının farkını açıklamak yerinde olacaktır.

Şaman dinine göre, kâinat ve insanın yaratılışı aşağıdaki gibidir:

Şaman dinine göre, âlem üç kattan ibarettir. Üstte gök, ortada yer ve aşağı katta karanlık dünya.

Üstteki kat ışık dünyası olup, kendi içinde on yedi kattan oluşmaktadır. Burada koruyucu iyi ruhlar, Tanrı ve kahramanlar oturmuş. Ortadaki kata insanlar yerleşmiş. Alt kat, yani karanlık dünya ise yedi-dokuz kat olarak bilinmektedir. Burada da kötü ruhlar ve Kötülük Tanrıları yaşamaktadır. Göğün en üst katında, bir altın tahtın üzerinde yaratıcı Bay Ülgen (Tanrı Karahan) oturmuş. Bay Ülgen'in dokuz oğlu, dokuz kızı olduğu bilinir. Bu, âlemin yaratılışı hakkındaki düşünceyi ifade etmektedir. İnsanların yaratılışıyla ilgili olarak da: “İnsanların atası Bay Ülgen (Tanrı Karahan) “insan”ı yaratmış, insan aracılığıyla yeryüzünü, dağları, vadileri yaratmış. İnsanın kendisi ile tartışması sonunda, ona “erlik” adını

⁸ Mehmet Qeşqeri, *Türkiy Tillar Divani*, Şincañ Xelq Neşriyati, 1980, Cilt I, s. 432.

⁹ Bu sonuç, Oğuz'un, gök ışıktan ortaya çıkan kızdan doğan oğullarına, gök cisimlerinin adını vermesinden; su içinden çıkan Su Tanrısı'nın kızından doğan oğullarına da yer cisimlerinin (birinci oğlu “Gök” burada yaşa, yeşil yerde anlamında) isimlerini vermesinden çıkarılmaktadır.

¹⁰ Bu sonuç, Oğuzname ve başka efsanelerde güneşin ilk yaratılışı, yerin sallanması, öküzün vücudunu su üzerindeki kaplumbağanın tutması, Oğuzhan'ın en küçük oğluna “Deniz” ismini vermesi gibi durumlardan çıkarmaktayız.

vermiş ve ışık dünyasından yeryüzüne sürülen dokuz kollu bir ağaç büyütüp, bu ağacın her bir kolundan bir cins insanı yaratmış.”¹¹ denilmektedir.

Yukarıdaki atalarımızın tabiat anlayışı ile Şaman dininin tabiat anlayışını karşılaştırsak, aradaki fark şudur:

a) Tabiatın yaratılış katlarındaki farklılık.

b) Kâinat, Tanrı Karahan'ın gönderdiği “erlik” isimli insan tarafından yaratılmış. İnsan ise ağacın kollarından yaratılmış.

Atalarımızın düşüncesine göre böyle değildir. Şaman inancında, Ülgen ve erlik gibi varlıkların ruhü gücünden söz ediliyor. Onlar, en eski su kaplı dünyada nasiplerini temin etmeye çalışan iki ördeğin ismiymiş. Onlar zamanla gök-yer sahibi olarak kalmış ve iki farklı kaynağa dönüşmüş. Yani gök-yer, ışık-karanlık, hayat-ölüm, iyilik-kötülük... gibi.

Ülgen ve erlik inancı, Sibiry'a'da yaşayan halklarda ve Çin'in kuzeyindeki bazı milletlerde günümüze kadar korunmuştur. Ülgen ve erlik ile ilgili düşünceler, Uygur kabilelerinin kâinatın yaratılışıyla ilgili düşüncesiyle de örtüşmez. Atalarımıza göre, âlemi Gök Tanrı (bazen de Ayal Tanrı) yaratmıştır.

Sonuç olarak, atalarımız, kâinat ile ilgili düşüncelerini efsane, destan, ebedî taşlar ve “Divanü Lügat-it-Türk” gibi eserlerde sürekli saklamışlar ve gayet sistemli bir kâinat anlayışına sahip olmuşlardır.

“Şaman dini”ndeki âlemle ilgili anlayış, gizemli düşüncelerdir. Animizm ve dış kültürlerin izleri görülmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi iki görüş, birbirinden tamamen farklıdır.

4) Ruh ve Akıl

Gerek batı felsefesi gerek doğu felsefesi gerekse de efsanelerde, ruh ve akıl insanların hayatında önemli bir birlik oluşturup, ruh ve akıldan yoksun olarak hiçbir faaliyetin mümkün olmayacağı anlatılmaktadır. Şöyle ki, ruh ve akıl, manevî dünyanın çekirdeğidir, onlar olmadan bir şeyi anlamak ve istekleri gerçekleştirmek mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında, atalarımız ruh ve akıl yönünden zengindi. “Ayal Tanrı'nın insanı yaratması” efsanesinde, “Ayal Tanrı sonunda uyanıp yeryüzündeki topraktan bir insan yaratmış, o erkekmiş. O, ruhu olmadan konuşamamış ve hareket edememiş. Ayal Tanrı, balçık olan insana, üfleyerek ruh vermiş ve böylece o, yaşama kavuşmuş... O ilk insanmış, daha sonra kadını da yaratmış.”¹²

Bunun dışında, “Ayal Tanrı'nın dünyayı yaratması efsanesi”nde, Tanrı'nın insanları yaratması; ancak insanın hareket edememesi, ona akıl verdikten sonra hareket edip kendi düşmanlarını yok ettiği ve şeytana dönüştürdüğü anlatılmaktadır.

Ruh ve akıl, insan için en önemli özelliktir. Onun önemi, insana hayat vermenin dışında, onun kendi iç dinamizmini harekete geçirerek ve aklını kullanarak faaliyet gösterebilmesini sağlamasıdır.

Akıl ve ruh hakkındaki sade düşüncelerin şekillenışı, geçmişteki insanların kendi akılları ve bunun değerini ilk olarak düşünmeye başlaması, akıl ve ruhun insan hayatında ne kadar önemli olduğunu anlamasıyla başlamıştır. Ayrıca, ruhî ve maddî yapının aslının, ruh olduğu sonucuna varılmıştır.

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Qedimki Türk Dini* (Eski Türk Dini), Türkiye Medeniyet Bakanlığı Neşriyatı, 1980, s. 22; Abdulkadir İnan, *Tarixteki ve Bugünkü Şaman Dini*, Türk Tarix Cemiyeti Neşriyatı, 1986, s. 19-21.

¹² Menduxo, *Altay Til Sistemidiki Milletler Epsaniliri* (Altay Dilleri İçinde Yer Alan Milletlerin Efsaneleri), Merkezi Milletler Üniversitesi Neşriyatı, 1997, s. 31.

Diğer taraftan, batı ve doğu felsefelerindeki “tabiat akı”, “insanî akıl” anlayışını, düşüncenin başlangıcı olarak görmek de mümkündür. Yani, Ayal Tanrı âlemin aklına sahiptir, insanlara akıl ve düşünme, hareket etme özelliğini o vermiştir. İnsanlar böylece insanî akla sahip olmuştur. Bundan dolayı da insanlar, Tanrılara saygı gösterip, itaat ederek, âlem aklının şefkatine sevinip, kendi akıllarını memnuniyetle kullanmışlardır. İnsanların tabiat tanrılarına sığınması ve aklını geliştirmesi de gerekliydi. Bu yönleri Farabi, İbni Sina, Yusuf Has Hacip felsefelerinde sürekli ele almışlar ve “âlem akı”nı, tabiatın ve toplumun kanunları olarak görmüşlerdir.

5) İnsan Sevgisi Anlayışı

Uygur efsane, destan ve rivayetlerinde karşımıza çıkan birçok karakter ve kahraman, vatanseverlik, milli gurur, kadir-kıymet bilme, adalet, birlik ve beraberlik ve özgürlük duygularını yücelterek insan sevgisine örnek teşkil etmektedir.

Oğuzhan, Efrasiyap (Alp Er Tonga), Tumaris, Bögühan, Efrat, Şirak gibi millî kahramanlar, vatanperverlik ruhunun ifadesidir. Bunlar, kendi hayatı, yurt ve vatanın korunması ve birliği için mücadele edip, kahramanlıklarıyla düşmana korku, halka sevgi ve güven getiren kahramanlık örneklerini yaratmışlardır. Efsane ve rivayetlerdeki kahramanlar, karakter, ahlaklı olma gibi özelliklerde, halkın bu konulardaki düşüncelerinin yansımasıdır. Daha sonra, bu hasletlerini sürdürmüşlerdir. Bu şekildeki kahraman tipi, kahramanlara tapma, atalara tapma psikolojisinin devamı olarak insanların kalbinde ebedî yer tutmuş ve halkın hürmeti, baht-saadeti ve gururu, inancın psikolojik yansıması olarak kalmıştır. Bu durum, onları, atalarının şanlı işlerine sevinip, gelecek için de adaletli, bahtlı yaşama inancını ayakta tutmuştur.

En eski efsanevî kahramanların tasviri, insanlara manevî bir destek olmuş, onlarda güven duygusunu ortaya çıkarmıştır. İnsanların kalbine seslenerek, korku salarak, insanları toplumun istemediği işleri yapma cezalandırma gibi psikolojik bir güce, manevi teraziye, ahlâka, kıymet anlayışına yöneltmiş ve böylece insan kişiliğinin güzel bir örneğini temsil etmiştir.

Demek ki, kahraman tipi, güçlü insanî özelliklere sahiptir. Onların gerçek kişiliği öyle olsa da olmasa da, insanların akıl ve ruhuna tesiri güçlüdür. Vatanseverlik, birlik ruhu gibi temel duygular, insanların aklında yer etmiş ve asırlar boyu kendilerine kahramanları ruhî kılavuz olarak görmüşlerdir. Kahramanlar manevî değeri devamlı önde tutan, adaletli ve insanı seven bir yapıda, insanların hafızasında güçlü bir yer edinmiştir.

Aktaran: Adem ÖGER*

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.